

HAK DİNİ KUR'AN DİLİNDEKİ ARAP MESELLERİNİN TESPİTİ VE İNCELENMESİ (II)*

Abdulkadir BAYAM*

ÖZET

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, muazzam eseri *Hak Dini Kur'an Dilinde* temel tefsir kaynaklarından, hadis, fıkıh, tasavvuf, kelâm, felsefe, tarih, dil ve edebiyat alanlarıyla ilgili İslâmî literatürden yararlanmışır. Eserde Kur'an dili Arapça'yla ilgili azımsanamayacak miktarda malumat vardır. Elmalılı, âyetleri tefsir ederken çok sayıda Arapça beyti şâhit getirmiştir, fakat onun istişhâdı ve örnekleme, beyitlerle sınırlı değildir. Arap dili ve edebiyatında çok önemli bir yere sahip meselleri de değerli eserinde kullanmıştır. Mesel, "belli bir kaynaktan çıkmış olmakla birlikte zamanla yaygınlaşarak halka mal olan anonim özdeyiş, atasözü" şeklinde tarif edilir.

Bu çalışma, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dilinde* âyetleri tefsir ederken başvurduğu Arap mesellerini, eserde kullanıldıkları bağlamlarıyla ele almakta ve klasik kaynakları kullanmak suretiyle herbiriyle ilgili aydınlatıcı bilgi sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili, Arap meselleri/atasözleri, Arap dili ve edebiyatı.

FIXING AND STUDYING OF THE ARABIC PROVERBS THAT ARE IN *HAK DİNİ KUR'AN DİLİ* (II)

ABSTRACT

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır took advantage of basic sources of the commentaries of the Quran, Islamic literature related with hadith, fiqh, sufism, Islamic theology, philosophy, history, language and literature in his enormous work *Hak Dini Kur'an Dili*. There are much more information related with Arabic which is the Quranic language in this work. Elmalılı gave evidence many Arabic couplets while he was interpreting the Quranic verses. However, his exemplification was not limited with them. He used the proverbs that have a very important place in the Arabic language and literature in his valuable work. Mathal is defined as "it is an anonymous saying, proverb that belongs to folk in time becoming widespread in spite of coming from a particular source".

This study deals with the Arabic proverbs that Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır referred to while he was interpreting the verses of the Quran with their contexts in the work and presents enlightening information about each of them by using the classical sources.

Key words: Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili, Arabic proverbs, Arabic language and literature.

-
- * **Editörün Notu:** Bu makalenin sayfa sayısı dergi formatımızı aştığı için makale, yazarının uygun gördüğü yerden iki kısma ayrılmış, ilk bölümü geçen sayıda yayınlanmıştır. Bu da devam mahiyetinde olduğu için yeni bir makale olarak düşünülmemeli ve devam yazısı olduğu bilinmelidir.
 - * Yard. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı, abayam@erciyes.edu.tr

Mücâdele Sûresi

[VI, 4779'da] Mücâdele sûresi 3. âyet لِمَا يُعُودُونَ لِمَا نِسَاءَهُمْ ثُمَّ يُعُودُونَ لِمَا نِسَاءَهُمْ ثُمَّ يُعُودُونَ لِمَا نِسَاءَهُمْ ﴿٣﴾ "Ve öyle kadınlarından zıbâr ile ayrılmaya kalkıp da sonra dediklerini geri alacak olanlar onun için ikisi temas etmeden evvel bir kenar azad etmek lâzımdır, bunu duyduğunuz a işte siz, bununla öğütlenirsiniz ve Allah, her ne yaparsanız haberdardır."te geçen ye'ûdûn (يُعُودُونَ) muzâri filinin mastarı durumundaki 'avdet (عَوْدَة)in anlamına dair birkaç açıklama şekli söylenmişse de tercih edilen anlamın "عَادَ الْعَيْثُ عَلَى مَا أَفْسَدَهُ" darb-ı meselindeki gibi "bozduğunu ıslah ve telafi için düzeltmek üzere dönmek" olduğu ifade edilir.

Tefsir kaynaklarından birinde¹ "عَادَ الْعَيْثُ عَلَى مَا أَفْسَدَهُ" (Bol yağmur, bozduğunu ıslah ve telafi etmek üzere döndü.) rivâyetiyle yer alan bu mesel, mesel kaynaklarındaysa "عَادَ عَيْثٌ عَلَى مَا أَفْسَدَهُ"², "عَادَ عَيْثٌ عَلَى مَا أَفْسَدَهُ"³ ve "عَادَ عَيْثٌ عَلَى مَا خَسِلَ"⁴ yer almaktadır. Aslında ilgili atasözüyle bol yağmurun yıkması, bozması ve zarar vermesi, sonra da getirdiği bereket ve verimlilikle onu telafi etmesi kastedilmektedir⁵ ve kötülük yaptıktan sonra iyilik yapan için,⁶ insanlara çok faydalı olan ve bazen kendisinden kötülük zuhur eden kişi için⁷ ya da kendisinde fesat/kötülük bulunan fakat salâh/iyilik daha çok bulunan kişi için kullanılmaktadır.⁸

[VI, 4793'te] Mücâdele sûresi 11. âyet ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ وَإِذَا قِيلَ انشُرُوا فَانشُرُوا يَنْشُرِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ﴾ "Ey iman edenler! Sizlere meclislerde genişleyin denildiği vakit genişleyiverin Allah da size genişlik versin, kalkın denildiği zaman da kalkıverin ki Allah,

¹ Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, haz. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşî, Dâru İhyâ'it-türâsî'l-'Arabî, Beyrut tsz., V, 192.

² Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 220; Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, II, 73; es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-mubâdara*, s. 16, 240; el-Meydânî, *Meccma'u'l-emsâl*, II, 343; ez-Zemahşerî, *el-Miüstakâsâ*, II, 155; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 358.

³ ez-Zemahşerî, *el-Miüstakâsâ*, II, 155.

⁴ ez-Zemahşerî, *el-Miüstakâsâ*, II, 155.

⁵ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, II, 73.

⁶ ez-Zemahşerî, *el-Miüstakâsâ*, II, 155.

⁷ Yûsuf b. Tâhir, *a.g.e.*, s. 358.

⁸ el-Meydânî, *a.g.e.*, II, 343.

iman edenlerinizi yükseltsin, ilim verilenleri ise dereceler ile ve Allah, her ne yaparsanız haberdardır." in tefsirinde bu âyetin ilmin erdemi ve âlimlerin yüksekliğiyle ilgili açık delillerden biri olduğu ifade edildikten sonra bu konuda pek çok hadise ve şu hadîse de yer verilir: " **الْعُلَمَاءُ وَرِثَةُ الْأَنْبِيَاءِ...** " (Âlimler, peygamberlerin mirasçılardır...)

Bu meselleşen hadis, Kasas sûresi 45. âyetle ilgili açıklamalarda da geçmiştir.

Haşr Sûresi

[VI, 4816'da] Haşr sûresi 2. âyet **لَهُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُوا أَنَّهُمْ مَا نَعْتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ** *"O ki kitap ehlinden o küfredenleri ilk sürgün için diyarlarından çıkardı. Siz çıkacaklarınızı zannetmediniz, onlar da zannettiler ki kendilerini Allah'tan koruyacak mâniyalardır kaleleri, istibkâmları, fakat Allah, onları besap etmedikleri cihetten bastırdı ve kalplerinin içine korku düşürdü, öyle ki evlerini bir taraftan kendi elleri bir taraftan da müminlerin elleriyle harap ediyorlardı, düşününün de ibret alın ey göreceğ gözleri olanlar"* in tefsirinde Fahrüddîn er-Râzi'den âyette geçen **اِعْتَبِرْ** fiilinin mastarı **اِعْتَبَارٌ** ile ilgili bir alıntı yapılır. Buna göre **اِعْتَبَارٌ**, bir şeyden bir şeye **اِعْتَبَرُ** (geçme) anlamından alınmıştır, o nedenle gözyaşına gözden yanağa intikal ettiği için **اِعْتَبَرٌ** denir. Geçide **اِعْتَبَرٌ**, vasıtasına **اِعْتَبَرٌ** denir, çünkü geçme, onunla gerçekleşir. İlm-i mahsûsa ta'bir (تَعْبِيرٌ) denir, çünkü sahibi tahayyül edilenden akledilene intikal eder. Lafızlara ibârât (الِعِبَارَات) denir, zira anlamları söyleyenin dilinden dinleyenin aklına naklederler. **"السَّعِيدُ مَنْ اِعْتَبَرَ بِغَيْرِهِ"** (Bahtiyar, gayrisıyla/başkasından ibret alandır.) denir. Çünkü onun aklı, o başkasının hâline kendi hâline intikâl eder.

Bazı tefsir kaynaklarında⁹ yükâlü **اِعْتَبَرٌ** ibâresinden sonra yer verilen bu sözün benzeri, **"السَّعِيدُ مَنْ وُعِظَ بِغَيْرِهِ"** meselidir.¹⁰ Bazı mesel kaynaklarında¹¹ bu,

⁹ Fahrüddîn er-Râzi, *Mefâtihü'l-ğayb*, XXIX, 283; İbn 'Âdil, *el-Libâb fi 'ulûmi'l-kitâb*, XVIII, 567; Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-müminîr*, el-Matba'atü'l-hayriyye, Mısır 1311 h., IV, 196.

¹⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretü'l-ensâl*, I, 414, 418; el-Meydânî, *Mecma'u'l-ensâl*, II, 124; ez-Zemahşerî, *el-Mistakşâ*, I, 325; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-harâid*, s. 277.

¹¹ es-Se'âlibî, *el-İ'câz ve'l-icâz*, s. 23; el-Yûsî, *Zehru'l-ekem*, III, 168.

Hız. Peygamber'in meselleşen sözleri arasında yer alırken bir kaynaktaki¹² Abdullah b. Mes'ûd'un hutbesinden rivâyet edilen bir mesel olarak kabul edilmekte ve diğer bir kaynaktaki¹³ Eksem b. Sayfî'nin meselleri arasında ele alınmaktadır. Yine bir kaynaktaki¹⁴ bu meseli ilk söyleyenin Mersed b. Sa'd olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Öte yandan bu mesel, hadis kaynaklarından bazısında¹⁵ Hz. Peygamber'in sözü olarak geçerken bazısında da¹⁶ Abdullah b. Mes'ûd'a isnat edilmektedir. Söz konusu mesel, başkasının başına gelen nahoş durumdan ibret alıp onun benzerine düşmekten sakınılmasına¹⁷ ilişkindir ve ibret almanın gerekliliği hususunda söylenir.¹⁸

Münâfikûn Sûresi

[VI, 5001-5002'de] Münâfikûn sûresi 4. âyet **وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ كَأَنْهُمْ خُشِبٌ مُسَنَّدٌ يَخْسِبُونَ كُلَّ صَيِّحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمْ الْعَدُوُّ فَاحْذَرُهُمْ قَاتِلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ** "Sen onları gördüğün vakit cisimleri tubafına gider ve söylerlerse dediklerine kulak verirsin, sanki dayanmış keresteler gibidirler, her bağırtıyı sanırlar ki aleyhlerindedir, onlar düşmandırlar, onun için onlardan sakın, onları Allah gebertsin nereden çevriliyorlar." in tefsirinde belirtildiğine göre münâfiklar, her işittikleri kuvvetli sesi mutlaka aleyhlerinde zannedip korkarlar, lehlerinde söyleneni bile aleyhlerinde algılayarak ürküp kaçınmaya çalışırlar, çünkü içleri kurtlu hâindirler. Hâinler ise, hainliğin ucu yüreklerinde saplı olduğundan "الْحَائِنُ خَائِفٌ" meseli ölçütünce her an sırları yayılacak endişesiyle korku ve kuşku içinde bulunurlar.

"Hâin korkaktır." anlamındaki bu söz, bazı kaynaklarda¹⁹ nispetsiz geçerken bazı kaynaklarda²⁰ Bünân b. Muhammed b. Hamdân el-Hammâl (ö.

¹² Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 227.

¹³ İbn 'Abdirabbih, *el-İkdi'l-ferîd*, III, 15.

¹⁴ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, II, 124.

¹⁵ İbn Mâce, *es-Sünen*, (mukaddime, bâb 7), I, 18; el-Kudâ'î, *Müsnedü's-Şihâb*, I, 79-80.

¹⁶ Müslim, *Sabîhu Müslim*, (kitâbü'l-kader, bâb 1), III, 2037; İbn Hibbân, *Sabîhu İbn Hibbân*, XIV, 52; et-Taberânî, *el-Mu'emmü'l-kebir*, III, 174-175 vs.; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-keibrâ*, VII, 422.

¹⁷ Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-harâid*, s. 277.

¹⁸ ez-Zemahşerî, *el-Müstakşâ*, I, 325.

¹⁹ Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-Tevhidî, *el-Besâir ve'z-zebâir*, thk. Vedâd el-Kâdî, s. Dâru Sâdir, Beyrut 1408/1988, II, 206; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Rebî'u'l-ibrâr ve nusûsu'l-abbâr*, thk. Abdülemîr Mühennâ, Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbû'ât, Beyrut 1412/1992, IV, 155; en-Nisâbü'rî, *Tefsîru Ğarâibi'l-Kur'ân*, V, 380.

²⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut tsz.; VII, 101; Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-saife*, thk. Mahmûd Fâhûrî, Dâru'l-va'y, Halep tsz., II, 449.

310/922)'a, bir kaynakta²¹ el-Hasen b. Ali (ö. 49/669)'ye ve diğer bir kaynakta²² es-Serî es-Sakatî (ö. 251/865 veya 253/867)'ye nispet edilmektedir. Türkçe'de ise "Hâin olan korkak olur."²³ ve "Hâin adam korkak olur." atasözleri²⁴ karşımıza çıkmaktadır.

[VI, 5005-5006'da] Münâfikûn sûresi 7. âyet مَنْ يُنْفِقُوا عَلَى مَنْ لَا يَنْفِقُونَ لَا يَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي يَتَّقُونَ لَمْ يَكُنْ لَهُ قَلْبٌ وَأَلْيَهُ لَسَ وَهًا ۗ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٧﴾ "Onlardır ki "Resûlullah'ın yanındakilere nafaka vermeyin tâki dağılsınlar" diyorlar. Hâlbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır velakin münafikeler anlamazlar." in tefsirinde İbn Cerîr (ö. 310/923)'den bir rivâyet aktarılır. Buna göre özetle Hz. Peygamber, Benî Mustalik'in kendisine karşı savaşmak üzere toplandığını haber alınca onlara doğru çıkar, nihayet Müreysi' denen su üzerinde karşılaşılır ve çarpışmanın sonunda Allah, onları hezimete uğratar, derken insanların su almaya gelenleri de su üzerindedirler, o sırada Benî Gıfâr'dan Hz. Ömer'in atını çeken ücretli adamı Cehcâh b. Sa'îd ile Abdullah b. Übeyy (ö. 9/631)'in müttefiki Cüheyneli Sinan, su üzerine itişe kakışa dövüşürler. Sinan ensârı, Cehcâh da muhâcirleri imdada çağırır, Abdullah bunun üzerine öfkelenir, yanında kabilesinden bir takımı ile içlerinde genç yaştaki Zeyd b. Erkam (ö. 68/687) da vardır. Abdullah, şöyle der: "Onu yaptılar ha beldelerimizde bizden nefret ettiler ve çok oldular. Vallahi bizim düşmanlarımız olan "Celâbîb-i Kureş"²⁵ ile hâlimiz tıpkı kâilin "سَمَّنْ كَلْبِكَ" (Köpeğini semizlet seni yesin.) sözü gibidir, ama vallahi Medine'ye dönersek her hâlde en şerefli ve itibarlı olan, o en zelîli elbette çıkarır"...²⁶

²¹ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, I, 273. Örneğin bu kaynakta el-Hasen b. Ali'nin sözünün tamamı şöyledir: "الأمين آمن، والبريء جريء، والخائف خائف، والمسيء مستوحش" (Emin/güvenilir korkusuzdur, masum cesurdur, hâin korkaktır ve kötülük yapan vahşidir.).

²² Ebû Ali el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve abbârü'l-müvâkere*, thk. 'Abbûd eş-Şâlicî, II. Baskı, Dâru Sâdir, Beyrut 1995, III, 121.

²³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügatleri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1928, II, 592.

²⁴ Tülbentçi, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, s. 269.

²⁵ Münâfiklar, muhâcirleri celâbîb diye isimlendiriyorlardı. Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki, Hicr li't-tubâ'a ve'n-neşr, Kâhire 1422/2001, XXII, 665. Yine bir kaynağa göre de celâbîb (الجلابيب), kalın, kaba örtü anlamındaki cilbâb (الجلباب)ın çoğuludur. Mekkelî müşrikler, Hz. Peygamber ile birlikte Müslüman olanlara celâbîb ismini ve lakabını veriyorlardı. Bkz. Ebû Zer b. Muhammed b. Mes'ûd el-Huşenî, *Şerhu's-Sireti'n-nebeviyye*, tashih: Paul B., Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut tsz., s. 222-223.

²⁶ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 667.

“Besle kargayı, oysun gözünü.” Türk atasözünü²⁷ çağrıştıran bu söz, hem *Hak Din*’inde geçtiği şekliyle²⁸ hem de "أَسْمِنُ كَلْبَكَ يَا كَلْبُكَ" şeklinde²⁹ aktarılan bir meseldir ve onu ilk defa söyleyenin de Hâzim b. el-Münzir el-Himmânî olduğu ifade edilmektedir.³⁰ Bu mesel, iyiliğe kötülükle karşılık veren âdi kişi için söylenir ve öyle bir şahsa iyilik yapmayı yasaklar.³¹

Teğâbün Sûresi

[VI, 5027’de] Teğâbün sûresi 7. âyet ﴿رَبِّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي﴾
 ﴿كُفِرْتُمْ بِمَا كُفَرْتُمْ بِمَا عَمِلْتُمْ وَذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ﴾
 De ki: “Hayır, Rabbin hakkı için muhakkak diriltileceksiniz, sonra da muhakkak yaptıklarınız size anlatılacaktır ve o, Allah’a göre kolaydır.”³² in tefsirinde gerek kâfir gerek mümin bütün insanların muhakkak diriltilecekleri ve ﴿النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا﴾
 ﴿النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا﴾ (İnsanlar uykudadırlar, öldükleri zaman uyanırlar.) denildiği gibi hakkın huzurunda ayıtlıp uyandırılacakları ifade edilir.

Bu söz, bazı kaynaklarda³² Hz. Peygamber’in meselleşen hadisleri arasında zikredilirken bazı kaynaklarda³³ Hz. Ali’ye, bazısında³⁴ Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö. 283/896)’ye ve kaynaklardan birinde³⁵ Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)’ye nispet edilmektedir.

[VI, 5036-5037’de] Teğâbün sûresi 14. âyet ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَرْوَاحِكُمْ﴾
 ﴿عَيْنًا أَيْهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَرْوَاحِكُمْ عَيْنًا أَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِنْ تَعَفَّوْا وَتَصَنَّفَحُوا وَتَغَفَّرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾
 Haberiniz olsun ki çiftleriniz/ eşleriniz ve evlatlarınızdan size düşman vardır, onun için onların mahzurlarından sakının, bununla beraber affeder, kusurlarına bakmaz, öterseniz

²⁷ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 185.

²⁸ el-Mufaddal b. Seleme, *el-Fâbir*, s. 70; Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Cemheretü’l-emsâl*, I, 414, 428-429; es-Se‘âlibî, *et-Temsil ve’l-muhâdara*, s. 354; el-Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, II, 106-108; ez-Zemahşerî, *el-Müstakâsâ*, II, 121-122; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü’l-barâid*, s. 109, 273; el-Yûsî, *Zebnu’l-ekem*, III, 179-180.

²⁹ Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü’l-Emsâl*, s. 296; el-Meydânî, *a.g.e.*, II, 106.

³⁰ el-Meydânî, *a.g.e.*, II, 106.

³¹ Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Cemheretü’l-emsâl*, I, 428.

³² es-Se‘âlibî, *et-Temsil ve’l-muhâdara*, s. 25; el-Husrî, *Zebnu’l-âdâb*, I, 60.

³³ es-Sehâvî, *el-Makâsidi’l-hasene*, s. 442; es-Süyûtî, *ed-Dürrerü’l-müntesire*, s. 272; el-‘Aclûnî, *Kesfii’l-hafâ*, II, 312, 388; eş-Şevkânî, *el-Fevâidü’l-mecmu‘a*, s. 231.

³⁴ Abdülvehhâb b. Ahmed eş-Şa‘rânî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, el-Matba‘atü’l-‘âmiretü’l-Osmâniyye, Mısır 1305 h., I, 76; Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tefsiru’l-Tüsterî*, ta‘lik: Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd, II. Baskı, Dâru’l-kütübü’l-‘ilmiyye, Beyrut 1428/2007, s. 92.

³⁵ Ebû Nu‘aym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hifyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ*, II. Baskı, Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut 1387/1967, VII, 52.

şüpheliye yok ki Allah, çok bağışlayandır, çok esirgeyendir.” in tefsirinde mümin erkeklerin zevceleri ve çocukları içinden akıl veya dinde noksanlıkları nedeniyle kendilerine düşman olan, başlarına gâile çıkarmak isteyen bazılarının kesinlikle bulunabileceği, o nedenle o düşmanların mahzurlarından sakınmaları gerektiği, ayrıca zevceyi seçerken dış güzelliğe, mala, şuna buna kapılmayıp her şeyden önce din, edep, iffet ve ahlâk aranması gerektiği ifade edilir ve "إِيَّاكُمْ وَخَصْرَاءَ" "الدَّمْنِ (Çöplükte biten yeşillikten sakınınız.) hadisine yer verilir.

Bu söz, Hz. Peygamber'in meselleşen hadisleri³⁶ arasında zikredilmekle birlikte sıhhatine dair tartışmalar vardır.³⁷ Bu meselde çöplükte biten yeşillikle kastedilen, pislik üzerinde yetişen, dışı güzel görünen, ama içinde hayır bulunmayan bitkidir. Kötü ekenekteki güzel kadın için söylenir ve kötü (hoş olmayan, tasvip edilmeyen) durumdaki güzeli nikâhlamayı yasaklar.³⁸ Nikâhlanılacak kişiyi seçmede söylenir.³⁹ Ayrıca gerek kız gerek dul güzel, ama mayası bozuk bulunanların aldatmalarına kapılmaktan erkekleri sakındırmaktadır.⁴⁰ Türkçe'de de "Bez alırsan Musul'dan, kız alırsan asilden." atasözü⁴¹ vardır.

Talâk Süresi

[VI, 5064'te] Talâk süresi 3. âyet ﴿وَيَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا﴾ "Ve onu hatır ve hayaline gelmez cibetten rızıklandırır ve her kim Allah'a tevekkül kılarsa O, ona yetiştir. Kuşkusuz Allah, emrini yerine getirir, Allah, her şey için bir miktar tayin etmiştir ." in tefsirinde belirtildiğine göre tevekkül, mağrurlukla kendini sayıp koyuvermek değil, Allah'ın gösterdiği yolda gücü yettiği oranda vazifeye önem vermek, özen göstermek, itikâya (Allah'tan korkmaya) riâyet, kusurunu itiraf ile beraber Allah'ın kudretine itimat edip sonuç hakkında telaşa düşmeksizin O'nun iradesine teslim olmaktır. Nitekim hadis-i nebevîde bedeviye "اغْلُهَا وَتَوَكَّلْ" (Deveyi bağla da tevekkül kıl.) buyurulması da, bu anlama dikkat çekmektedir.

³⁶ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 36; İbn 'Abdirabbih, *el-İkdi'l-ferîd*, III, 4.; Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, I, 13, 21-22; es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-muhâdara*, s. 22; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 53; ez-Zemahşerî, *el-Müstaksâ*, I, 451-452; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 23; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, III, 4; el-Yûsî, *Zehru'l-ekem*, I, 258.

³⁷ es-Sehâvî, *el-Makâsîdül-hasene*, s. 135; el-Fettenî, *Tezkeiretü'l-mevzû'ât*, s. 127; el-'Aclûnî, *Kesfî'l-hafâ*, I, 272; eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a*, s. 127.

³⁸ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, I, 21.

³⁹ ez-Zemahşerî, *el-Müstaksâ*, I, 452.

⁴⁰ Muallim Nâcî, *Sânihâtü'l-'Arab*, I, 148-150.

⁴¹ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 188.

Bu rivâyetle bir hadîs olan bu söz,⁴² bazı kaynaklarda⁴³ Elmalılı'dakiyle aynı rivâyetle, bazı kaynaklarda⁴⁴ "اعْقِلْ وَتَوَكَّلْ" rivâyetiyle meselleşen hadîsler arasında kaydedilirken bir kaynakta da⁴⁵ yine bu son rivâyetle hadîs olduğuna işaret edilmeden meseller arasında gösterilmektedir. Bu, "Devemi bağlayayım mı yoksa onun korunması hususunda Allah'a tevekkül mü edeyim?" diyen bir adama Hz. Peygamber'in söylediği sözdür. İşlerde tedbir almanın gerekliliği hususunda söylenir.⁴⁶ Ayrıca mümkün olduğu kadar zâhir (görünen, belli, açık) sebeplere teşebbüsün tevekkülü engellemediğine dair bir meseldir.⁴⁷ Diğer yandan "Eşeği bağla, işini sağla./Eşeğini sağlam bağla, sonra Allah'a ısmarla." Türk atasözü de,⁴⁸ bu çerçevede son derece dikkat çekicidir.

Tahrîm Sûresi

[VI, 5094-5097'de] Tahrîm âyetinin nüzü'l sebebiyle ilgili zikredilen îlâ tahrîminden başka iki yeminden daha bahsedilir ki onlardan biri şudur: Hz. Peygamber'in eşlerinden birinin yanında bir bal şerbeti içmiş olması nedeniyle diğer bazı eşlerinin sözleşerek magafır⁴⁹ kokuyor diye latîfe etmeleri üzerine Hz. Peygamber, bir daha bal içmemeye bir yemin etmiştir.

Konuyla ilgili biri el-Buhârî'de, diğeri Müslim'de daha ayrıntılı yer alan Hz. Âişe'den iki rivâyet aktarılır.⁵⁰ Elmalılı, aktarımdan sonra sözlerini şöyle sürdürür: Görülüyor ki latif olmakla beraber sonu tatlı gelmemiş olan bu şerbet şakasını anlatan bu iki rivâyet, esasta ittifak etmiş ve birbirini tamamlayıcı olsa da birinde ittifakla Hz. Zeyneb (ö. 20/641)'e⁵¹ karşı, birinde de diğerleriyle ittifakla Hz. Hafsa (ö. 45/665)'ya karşı olduğu anlatılmak itibarıyla şahıslarda

⁴² et-Tirmizî, *es-Sünen*, (kitâbü sıfatı'l-kuyâmet, bâb 60), IV, 668, (kitâbü'l-îlel), V, 762; el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, II, 427-428; İbn Hibbân, *Sabîhu İbn Hibbân*, II, 510. Bu hadîs, yine "فَعِدْنَا وَتَوَكَّلْنَا", "فَعِدْنَا وَتَوَكَّلْنَا", "بَلْ فَعِدْنَا وَتَوَكَّلْنَا", "بَلْ فَعِدْنَا وَتَوَكَّلْنَا" vs. şekillerde de nakledilmektedir.

⁴³ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemberetü'l-emsâl*, II, 42; ez-Zemahşerî, *el-Müstakasâ*, I, 251.

⁴⁴ es-Se'âlibî, *el-Temsil ve'l-mubâdara*, s. 23; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, II, 357.

⁴⁵ el-İbşihî, *el-Müstatraf*, I, 33.

⁴⁶ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemberetü'l-emsâl*, II, 42; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, II, 357; ez-Zemahşerî, *el-Müstakasâ*, I, 251.

⁴⁷ Es'ad Efendî, *Tercemetü'l-Müstatraf*, I, 74.

⁴⁸ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 272-273.

⁴⁹ Urfut, Arabistan'da talh denilirdi dikenli mişe veya mugaylan nevinden bir ağacın ismidir ki sayını gibi tatlı fakat kokusu kerih bir samg çıkarır ve ona magafır denilir. Bal arısı, o ağaçta yayılırsa balı ona kokarmış. Bkz. *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 5096.

⁵⁰ Rivâyetler için bkz. el-Buhârî, *Sabîhu'l-Buhârî*, (kitâbü tefsiri'l-Kur'an/Tahrîm sûresi, bâb 1), VI, 68-69, (kitâbü't-talâk, bâb 8), VI, 166-167, (kitâbü'l-eymân ve'n-nüzûr, bâb 25), VII, 232, (kitâbü'l-hiyel, bâb 12), VIII, 63-64; Müslim, *Sabîhu Müslim*, (kitâbü't-talâk, bâb 3), II, 1101-1102.

⁵¹ Zeyneb bint Cahş'ır.

birbirine zıttır... Hadîsin Müslim'deki ikinci rivâyetinde şaka kısımları, hep tevriyeli olduğu için kizb-i zâhir/açık yalan denecek hiçbir yönü yoktur. Hâlbuki evvelkinde "إِنِّي أَجِدُ مِنْكَ رِيحَ مَغَافِيرٍ" (Senden magafir kokusu duyuyorum.) kısmında⁵² "مِنْكَ" (senden) kaydı, zâhiren yalan olmak lâzım geliyor. Çünkü magafirin kokusunu sevmeyen Hz. Peygamber, öyle bir koku hissetmemiş olduğu hâlde berikilerin senden duyuyoruz demeleri, asılsız bir şey söylemiş olmalarını gerektirir. "إِنَّ فِي الْمَغَارِيضِ لَمُنْذُوحَةً عَنِ الْكَذِبِ" buyurulduğunu bilen Hz. Âişe'nin şanı, zekâ ve dirâyeti ise, şaka ve latife tarzında bir hile için olsa bile böyle bir yalana tenezzül etmekten uzaktır. Fakat ikinci rivâyetteki "bu koku ne?", "arısı urfut yalamış" tabirleri böyle değildir. Zira hoş bir kokuya da tevriye olabilir ve herhangi bir bal arısı urfuta konmuş da olabilir. İşte yüksek zekâlar, yalanı irtikâb etmeksizin gerektiğinde böyle cinaslı, tevriyeli ta'rîz ve kinayelerden istifadenin yolunu da bilirler. Şu hâlde bu gibi durumlarda mütakellimin veya muhâtabın hâl ve keyfiyeti de mecâz veya kinâye ile tevile karîne olacağından "مِنْكَ"; senden dolayı, senin sayende demek olabileceği gibi magafir kokusundan kastedilen de, hakikat olmayıp bir gönül teessüründen kinaye veya mecaz olmak suretiyle ince bir manaya hamledilmek lazım gelir. Bu ise, Hz. Âişe'yi bu latifeye sevk eden gayret teessürünü ifâde edeceği cihetle en yakışan doğru ve daha ince bir ta'rîz olur ve Resulullah'ın bir şerbetten dolayı yemin etmiş olmasına bu mana daha iyi yakışır.

"Ta'rîzlerde⁵³ yalandan uzak tutan bir kaçamak/alternatif vardır." anlamına gelen bu söz, bazı hadîs kaynaklarında⁵⁴ 'İmrân b. Husayn/el-Husayn (ö. 52/672)'a isnat edilirken diğer bazısında⁵⁵ bu şahıs, Hz. Peygamber'in sözünü nakleden kişi olarak kaydedilmektedir. Diğer yandan Hz. Ömer'e "فِي" "إِنَّ فِي الْمَغَارِيضِ لَمُنْذُوحَةً عَنِ الْكَذِبِ" şeklinde nispet edilen bu söz,⁵⁶ mesel kaynaklarından birinde Elmalılı'daki gibi "إِنَّ فِي الْمَغَارِيضِ لَمُنْذُوحَةً عَنِ الْكَذِبِ" biçiminde aktarılmakta ve 'İmrân b. Husayn'a nispet edilmektedir. Yalana mecbur olduğunu zanneden için söylenir.⁵⁷ Bir başka deyişle yalan söylenmemesi gerektiği, çünkü ta'rîzlerde

⁵² *Hak Dini'nde* magafir kelimesi, "المغافير" şeklinde yazılı ise de el-Buhârî ve Müslim'de "مَغَافِيرٍ" şeklindedir.

⁵³ Ta'rîz: Tasâhîh (açıklamanın, açık açık söylemenin) zıttıdır ve sözdeki muradı, kasdı gizemli hâle getirmektir. Bkz. el-Meydânî, *a.g.e.*, I, 20.

⁵⁴ Örneğin bkz. el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, VI, 446. Bu kaynakta, مَنْدُوحَةٍ'nin başında te'kîd lâmu yoktur.

⁵⁵ Bkz. örneğin el-Kudâ'i, *Müsnedü'l-Şihâb*, II, 119-120.

⁵⁶ er-Râğıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-İdeba*, I, 251.

⁵⁷ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 20.

insanı yalana muhtaç etmeyen bir alternatifin bulunduğu gibi bir anlam söz konusudur.

[VI, 5122'de] Tahrîm sûresi 6. âyet ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾ "Ey iman edenler! Kendilerinizi ve ailelerinizi koruyun bir ateşten ki yakacağı o insanlar, o taşlardır. Üzerinde öyle melekler vardır ki yoğun mu yoğun, çetin mi çetin, Allah, kendilerine ne emrettiyse ona isyan etmezler ve her neye memur iseler yaparlar."ın tefsirinde müminlerin kendilerini ve ailelerini ateşten korumaları, ailelerini cehennem ateşine sürüklenmelerine yol açacak fitne ve isyandan koruyarak Allah'ın emirlerine, tâate sevk etmeleri gerektiği, çünkü aile sahibinin kendisinden sorumlu olduğu gibi ailesinden de sorumlu olduğu ifade edilir ve şu iki hadîse yer verilir: "خَيْرِكُمْ خَيْرِكُمْ لِأَهْلِهِ" ve "كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ".

Birinci söz, "Herbiriniz, bir çobandır ve herbiriniz sürüsünden sorumludur." anlamına gelen bir hadîstir ve onun "كُلُّكُمْ رَاعٍ وَمَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ" rivâyetiyle meselleşen hadisler arasında anıldığına Bakara sûresi 269. âyetle ilgili açıklamalarda da değinilmişti. Yine ikinci söz de, "Sizin en hayırlınız, ailesine en hayırlı olanınızdır." anlamında bir hadîstir⁵⁸ ve "خَيْرِكُمْ خَيْرِكُمْ لِأَهْلِهِ" rivâyetiyle meselleşen hadislerdendir.⁵⁹

Hâkka Sûresi

[VII, 5323'te] Hâkka sûresi 17. âyet ﴿وَالْمَلِكُ عَلَىٰ أَرْجَائِهَا وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ﴾ "Öyle ki melek, kenarları üzerindedir ve üstlerinde o gün Rabbinin Arşını taşıyıcı hâmil/taşıyıcı olur."ın tefsirinde İbnü'l-'Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkeyye*'sinin hamele-i 'arş (arşın taşıyıcıları)a ilişkin on üçüncü bâbından yapılan aktarıma göre Arap dilinde 'arş söylenir, mülk kastedilir ve bir hükümdarın mülküne halel/zarar gelince "نُلُّ عَرْشُ الْمَلِكِ" (Melikin arşı sakatlandı.⁶⁰) denir. Bir de arş söylenir, serir/taht kastedilir. Arş, mülkten ibaret olduğu takdirde taşıyıcıları, onunla kâim olanlardır, arş taht olduğu takdirde ise onun taşıyıcıları, üzerinde oturduğu ayakları veya onu sırtlarına yüklenenlerdir.

⁵⁸ ed-Dârimî, *es-Sünen*, (kitâbü'n-nikâh, bâb 55), s. 555; İbn Mâce, *es-Sünen*, (kitâbü'n-nikâh, bâb 50), I, 636; et-Tirmizî, *es-Sünen*, (kitâbü'l-menâkib, bâb 64), V, 709; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XIX, 363, XXII, 341; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 468.

⁵⁹ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emşâl*, s. 159; İbn 'Abdirabbih, *el-İkdi'l-ferid*, III, 41; el-Meydânî, *a.g.e.*, I, 439.

⁶⁰ Elmalılı, *füilini* daha önce geçtiği yerde "muhtell oldu, yıkıldı, bozuldu" şeklinde çevirmişti.

Bu söz, "نُلَّ عَرْشُهُ" meseliyle ilgilidir ve A'râf sûresi 54. âyetle ilgili açıklamalarda bilgi verilmiştir.

Nebe Sûresi

[VII, 5531'de] Nebe sûresi 7. âyet ﴿وَالْجِبَالُ أَوْتَادًا﴾ "Ve dağları birer kazık" te geçen ve "yere ya da duvara çakılan çivi ve kazık" anlamındaki veted (وَتَدٌ)in çoğulu olan evtâd (أَوْتَادٌ) kelimesiyle ilgili açıklamaya göre Türkçe'de çivi çakmak, bina yapmaktan kinayedir ve kazık kakmak da, sebat ve ikametten kinaye olarak ebediyet anlamında kullanılır ("Sanki dünyaya kazık kakacak!", ebedi kalmayı istemekten kinayedir) ve bunun gibi Araplarda da bir kazık çakılmadan bir ev kurulmayacağı meseldir. Bu bağlamda el-Efveh (ö. m. 570)'in direkleri olmadan bir ev kurulamayacağını, kazıklar sağlam çakılmadan da bir direk dikilemeyeceğini ifade ettiği şu beytine yer verilir:

وَالْبَيْتُ لَا يَبْتَنِي إِلَّا لَهُ عَمَدٌ - وَلَا عِمَادٌ إِذَا لَمْ تُرْسْ أَوْتَادًا⁶¹

Bu şiir, kaynaklardan birinde⁶² meseller kategorisinde ele alınmaktadır.

Nâzi'at Sûresi

[VII, 5557'de] Nâzi'at sûresi 10. âyet ﴿يَقُولُونَ إِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ﴾ "Diyorlar ki: Biz, gerçek döndürülecek miyiz o çukurda?" in tefsirinde belirtildiğine göre hâfir (حَافِرٌ) ve hâfire (حَافِرَةٌ), aslında kazıcı anlamında sıfat olmakla birlikte atın turnağına, o nedenle turnağının kazdığı çukura yani izine ve o şekilde açılan çığıra da denir. Bundan Arap'ta iki tabir mesel olmuştur. Biri, "رُجُوعٌ فِي الْحَافِرَةِ", geldiği yolda dönmekten kinayedir. Nitekim "رَجَعَ فَلَانَ فِي حَافِرَتِهِ" (Falan, geldiği yolda döndü.) denir. Diğeri de, "نُقُدُّ فِي الْحَافِرَةِ" denir ki bir alışverişte müşterinin ilk sözde parayı sayması anlamındadır. Türkçe'de de "Turnağı dibinde"⁶³ denir. Bunun aslı, Arap'ta at en değerli mal sayıldığından asla veresiye satılmadığı için pazarlık bitince parası hemen teslim edilmedikçe turnağı durduğu yerden bir adım atmaz demektir. Bir de bu meselin aslı, koşuda öğdül gelen atın diğerlerinden önce turnağının son kazdığı çukur anlamına turnağı dibinde hemen bahşiş verilmek anlamından olup sonra mutlak öncelikte kullanılmıştır. İşte bu

⁶¹ Ev ancak direkleriyle kurulu-Kazıklar sağlam çakılmayınca (dikili) direk yoktur.

⁶² es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-mubâdara*, s. 51. Ayrıca beyit için bkz. el-Efveh el-Evdî, *Divân* (et-Tarâifu'l-edebiyye'de), tahrîç: Abdülazîz el-Meymenî, Lecnetü't-te'lîf ve'n-neşr, Kâhire 1927, s. 10.

⁶³ Turnağı dibinde: Peşin, nakden. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, İkdâm Matbaası, Derse'âdet 1317 h., s. 883.

âyette bu mesellerin mazmûnu üzere hâfire (الحافرة), evvelki yaratılış ve hayattan kinâyeye olarak anlam, "Biz evvelki hâlimizde hayata geri mi döndürüleceğiz?" demektir.

İlk söz (رَجَعَ فُلَانٌ فِي حَافِرَتِهِ), bir kaynakta⁶⁴ aynı rivâyetle, bir kaynakta⁶⁵ "رَجَعَ" rivâyetiyle, bir kaynakta⁶⁶ "عَادَ فُلَانٌ فِي حَافِرَتِهِ" rivâyetiyle ve diğer bir kaynakta da⁶⁷ "عَادَ فِي حَافِرَتِهِ" rivâyetiyle, ikinci söz (تَقَدُّ فِي الْحَافِرَةِ) de, hem "التَّقَدُّ عِنْدَ" "التَّقَدُّ عِنْدَ الْحَافِرِ" şeklinde⁶⁸ meseller arasında zikredilmektedir. İlk mesel, bir şeyi âdet edinen, sonra da her terk edişinde ona dönen⁶⁹ ya da geri durduğu, imtina ettiği âdete dönen için kullanılır.⁷⁰ İkinci meselle kastedilen hazır paradır⁷¹ ve ihtiyacı gidermeyi hızlandırmada söylenir.⁷²

Tekvîr Sûresi

[VII, 5608-5609'da] Tekvîr sûresi 14. âyet ﴿عَلِمْتَ نَفْسٌ مَا أَحْضَرْتَ﴾ "Anlar bir nefis ne hazırlamıştır." in tefsirinde birçok âyette ﴿فَنَسِيتُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ "O, size neler yaptığınızı haber verecektir."⁷³ diye hatırlatılan biliş ve anlayışın öldükten sonra diriltülmenin ifâde ettiği acı veya tatlı en büyük uyanma, uyanıklık olduğu ve bu yüzden "النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا" (İnsanlar uykudadırlar, öldükleri vakit uyanırlar.) dendiği ifâde edilir.

Bu mesel, Teğâbün sûresi 7. âyetle ilgili açıklamalarda da geçmiştir.

Şems Sûresi

[VII, 5859'da] Şems sûresi 8. âyet ﴿فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾ "Sonra da ona bozukluğunu ve korunmasını ilham eyleyene ki" in tefsirinde insanın aslında elem ve lezzet, kötülük ve iyilik hislerini duyduğu için başkalarını da kendisi gibi

⁶⁴ el-Meydâni, *Mecma'u'l-emsâl*, III, 379.

⁶⁵ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, I, 384, 394-395.

⁶⁶ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 282-283.

⁶⁷ ez-Zemahşerî, *el-Müstakşâ*, II, 155.

⁶⁸ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 283; el-Mufaddal b. Seleme, *el-Fâbir*, s. 14, 279; Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, I, 395, II, 245-246; el-Meydâni, *a.g.e.*, III, 378-379; ez-Zemahşerî, *el-Müstakşâ*, I, 354.

⁶⁹ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, I, 394-395.

⁷⁰ ez-Zemahşerî, *el-Müstakşâ*, II, 155.

⁷¹ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, I, 395.

⁷² ez-Zemahşerî, *el-Müstakşâ*, I, 354.

⁷³ Mâide (5), 105; Tevbe (9), 94, 105; Zümer (39), 7; Cuma (62), 8.

düşünerek hak fikriyle hareket etse, ayrıntısını bilmediği veya tecrübe etmediği şeyleri bilenlerden sorsa ve bulamadığı ve tayin edemediği takdirde de o işin kendisine ait olduğunu ve zevkine hoş geldiğini veya gelmediğini bir yana bırakarak umumi surette haddi zatındaki hakkını düşünüp kalbine, vicdanına müracaat etse Allah'ın onun kalbine onun fücür mu yoksa takvâ mı olduğunu ilham edeceği, çünkü o şer ise mutlaka gönlünün bulanacağı, "yapmasam iyi olur" diyeceği, hayır ise bir gönül huzuru duyacağı ve o nedenle hadîste "دَعُ مَا لَا يَرْيُبُكَ" (Seni işkillendirecek şeyi bırak, işkillendirmeyeceğe geç.) buyurulduğu ifade edilir.

Bu mesel, En'âm sûresi 120. âyetle ilgili açıklamalarda geçmiştir.

İnşirâh Sûresi

[VIII, 5925-5926'da] İnşirâh sûresinin âyetlerinin tefsiri bittikten sonra bu sûreden şu kuralların çıkarıldığı ifade edilir: "إِذَا ضَاقَ الْأَمْرُ اتَّسَعَ" (İş sıkıştığı zaman genişler.), "الْعَزْمُ بِالْغَنَمِ" (Nimet, külfete göredir.) ve "إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ" (Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir. Allah için çalışan, Allah'a erer.).

İlk söz, İmâm Muhammed b. İdris eş-Şâfi'ye ait⁷⁴ olmakla birlikte "رَبِّمَا" "إِنَّمَا" meseliyle de⁷⁵ benzerlik göstermektedir. Üçüncü söz ise, "إِنَّمَا" "الْعَزْمُ بِالْغَنَمِ" (Ameller, ancak niyetlere göredir ve herkese ancak niyet ettiği vardır.) vb. rivâyetlerle geçen bir hadîstir⁷⁶ ve hem bu rivâyetle⁷⁷ hem de "الْعَزْمُ بِالْغَنَمِ" (Ameller, niyetlere göredir ve herkese niyet ettiği vardır.) rivâyetiyle⁷⁸ meselleşen hadîsler arasında ele alınmaktadır. İkinci sözün ise mesel olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Beyyine Sûresi

[VIII, 6004'te] Beyyine sûresi 8. âyet ﴿حَزَّاءُ لَهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ يَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ﴾ "Onların mükkâfâtı, Rableri katında altından ırmaklar akar cennetlerdir, onlar içinde ebediyen

⁷⁴ es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, I, 139; el-Münâvî, *Feyzu'l-kadır*, I, 170.

⁷⁵ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, II, 80.

⁷⁶ el-Buhârî, *Sabîhu'l-Buhârî*, (kitâbü bed'ül-vahy, bâb 1), I, 2; İbn Mâce, *es-Sünen*, (kitâbü'z-zühd, bâb 26), II, 1413; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, (kitâbü't-talâk, bâb 11), II, 651; İbn Hibbân, *Sabîhu İbn Hibbân*, II, 113-115, XI, 210-211.

⁷⁷ el-İbşihî, *el-Müstatraf*, I, 32.

⁷⁸ es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-mubâdara*, s. 27; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, III, 6.

kalacaklar, Allah, onlardan boşnut, onlar da O'ndan boşnut. Bu, işte Rabbine haşyet duyanlara."ın tefsirinde belirtildiğine göre söz konusu mükâfat ve Rıdvan, Allah'a haşyet duyanlara özgüdür yani bu başarının biricik sebep ve hikmeti, Allah haşyetini duymaktır ve haşyet, ululama ile sevgi sonucu olan saygı anlamında bir korkudur. Haşyet, tâatte (Allah'ın emir ve yasağını yerine getirmede) mutlak güzelliğe lâyık ihsana yaklaştıracak yüksek bir aşk heyecanı uyandıran güzel bir ruh hâlidir ve "رَأْسُ الْحِكْمَةِ تَخَافَةُ اللَّهِ" hadisinde de mehâfet/korkudan asıl kasıt, bu haşyet anlamıdır, bunun derecesi, ilim ve marifetin derecesiyle orantılıdır, o nedenle ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ "Ancak Allah saygısını kullarından bilenler dıyar."⁷⁹ buyurulmuştur.

Bu meselleşen hadis, Bakara sûresi 270. âyetle ilgili açıklamalarda geçmiştir.

‘Âdiyât Sûresi

[VIII, 6017'de] ﴿وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا، فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا﴾ "O harıl harıl koşular koşan, çakararak da ateşler saçan"ın tefsirinde aktarılan bir görüşe göre bu âyetlerde kastedilen, atlardır, fakat ateş çakmaları; sahipleriyle düşmanları arasında harbi kızışturmaları, harp ateşini tutuşturmalarındır. Nitekim harp kızıştığında "حَمِي الرُّطَيْسُ" (Fırın kızıştı.) denmesi de meseldir.

Bu mesel, Tevbe sûresi 25. ve 26. ve Hûd sûresi 40. âyetlerin açıklamalarında yer almıştır.

Kâri'a Sûresi

[VIII, 6037-6038'de] Kâri'a sûresi 9.-11. âyetler ﴿فَأَمُّهُ هَاوِيَةٌ، وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَةٌ، نَارٌ حَامِيَةٌ﴾ "O vakit onun anası hâviyedir. Ve bildin mi hâviye nedir? Kızışmış bir ateş."ın tefsirinde "ümme hâviye" ile ilgili üç mana söylenmiştir. Onlardan ikinci mana şöyledir: Araplar bir kimsenin helâkine dua konumunda kinâye yoluyla "هُوتُ أُمَّهُ" (Anası ağlayıp düşesi, bayılası.) derler. Çünkü bir kişi düştüğünde ve helâk olduğunda anası ağlar, merakından düşer, bayılır. Bu, Türkçe'deki "Anası ağlasın.", "Anası ağladı." yahut "Anası ağlayasınca." tabirlerini andırır. Bununla birlikte "هُوتُ أُمَّهُ" (Allah canını alası, kahrolası) duâsı gibi "هُوتُ أُمَّهُ" duâsı da, her zaman meydana gelmesi istenen duâlardan olmayıp taaccüp, takdir ve övgü için de söylenir... Birçok müfessir de, ﴿فَأَمُّهُ هَاوِيَةٌ﴾'in "هُوتُ أُمَّهُ" tabirinden olduğunu söylemiştir. Bu manada ümm (أُمُّ), gerçekten ana demek olduğu gibi hâviye

⁷⁹ Fâtır (35), 28.

(هَوَايَةَ) de, cehennemnin adı değil, sâkıta (سَاقِطَةً) (düşen) manasındadır. Yani “anası düşmüştür” demek olup bununla Kâri’â helâk ve cezasının şiddetinden kinaye edilmiş olur.

Elmalılı’nın ayrıntılı bir şekilde açıkladığı bu söz de, meseldir.⁸⁰ Taaccüp ve övgü konumunda⁸¹ veya kişi, nâhoş bir iş yaptığında ona dua konumunda söylenir.⁸²

[VIII, 6038’de] Kâri’â sûresi 11. âyet ﴿نَارٌ حَامِيَةٌ﴾ “Kızışmış bir ateş.”te yer alan ateşin sıfatı durumundaki hâmiye (حَامِيَةٌ) kelimesine ilişkin açıklamaya göre bu, harâretin şiddeti anlamına “hamî”den kızgın, kızışgın demektir. Nitekim bu kelimenin fil şekli hamiye (حَمِي)nin de içinde bulunduğu "حَمِي الْوَطِيسِ" cümlesi, “Fırın kızıştı.” anlamına gelir.

Bu mesel, Tevbe sûresi 25. ve 26., Hûd sûresi 40. ve Âdiyât sûresi 1. ve 2. âyetlerin açıklamalarında yer bulmuştur.

Tekâsür Sûresi

[VIII, 6052’de] Tekâsür sûresi 1. ve 2. âyetler ﴿الْمَقَابِرِ﴾ “Oyaladı o çokluk kuruntusu sizleri. Tâ ziyaret edişinize kadar kabirleri.”in tefsirinde ölenlerin Allah katında mertebelerine göre ya hoşnut bir hayata ya da kızgın ateşe gitmek üzere Allah’a döndükleri veya döndürüldükleri, dirilerin de "الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ" sevdikleriyle haşredileceklerinden iyileri sevenlerin iyilerle, kötülerini sevenlerin de kötülerle haşredilecekleri ifade edilir.

“Kişi, sevdiğiyle beraberdir.” anlamına gelen bu söz, hadîstir⁸³ ve bazı kaynaklarda onun hadîs olduğuna değinilmeden sadece mesel şeklinde ele alınmaktadır.⁸⁴

⁸⁰ Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 70; İbn ‘Abdirabbih, *el-İkdi'l-ferid*, III, 23; Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Cemberetü'l-emsâl*, II, 279; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, III, 475; ez-Zemahşerî, *el-Müstakâsâ*, II, 401-402.

⁸¹ Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Cemberetü'l-emsâl*, II, 279; el-Meydânî, *a.g.e.*, III, 475.

⁸² ez-Zemahşerî, *el-Müstakâsâ*, II, 401.

⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 392, III, 110 vs.; el-Buhârî, *Sabîhu'l-Buhârî*, (kitâbü'l-edebe, bâb 96), VII, 112-113; Müslim, *Sabîhu Müslim*, (kitâbü'l-birr ve's-sıla ve'l-âdâb, bâb 50), III, 2034; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, (kitâbü'l-edebe, bâb 122), V, 345.

⁸⁴ es-Se‘âlibî, *et-Temsil ve'l-muhâdara*, s. 306; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, II, 121.

‘Asr Sûresi

[VIII, 6081-6082’de] ‘Asr sûresi 3. âyet **﴿إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا﴾** “Ancak o kimseler başka ki iman edip sâlib ameller işlediler ve hep **﴿بِالصَّبْرِ﴾** *bakka vasiyetleştiler ve sabra vasiyetleştiler.*”te geçen sabır (الصَّبْر) ile ilgili açıklamaya göre o, biri elem ve külfete karşı ve diğeri lezzet ve şehvetlere karşı sabır olmak üzere iki çeşittir, sabrın derecesi hususunda fitrî kabiliyetin bir hükmü bulunduğu inkâr edilmemekle birlikte terbiyenin, itiyadın ve bu nedenle azim ve iradenin ve onun için de imanın büyük önemi vardır. Bu cihetle sabır, ihtiyari fiillerden olarak mükelleflerin fiilleri arasında tavsiye edildiği gibi emir dahi edilmiştir. Burada sabrın önemine dair "الصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ" (Sabır, genişliğin anahtarıdır.), "مَنْ صَبَرَ ظَفِرٌ" (Sabreden zafer bulur.) hadîslerine ve Türkçe’deki “İlmin başı sabırdır.”, “Sabrın sonu selamettir.” mesellerine⁸⁵ yer verilir.

"الصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ", bir hadîstir⁸⁶ ve bazı kaynaklarda⁸⁷ yine hadîs olduğu belirtilmeden sadece mesel şeklinde ele alınmaktadır. Türkçe’de de bu çerçevede “Sabır şâdlık anahtarıdır.” ve “Sabır meserretin, acele nedâmetin anahtarıdır.” atasözleri,⁸⁸ dikkati çekmektedir. İkinci söze ise herhangi bir kaynaktan mesel şeklinde rastlanmamıştır.

Hümeze Sûresi

[VIII, 6092’de] Hümeze sûresi 4. âyet **﴿كَأَلَّا لَيُبَدَنَّ فِي الْخُطْمَةِ﴾** “Hayır celâlim *bakki için atılacaktır o tamamıya/hutameye.*”te geçen ve cehennemın isimlerinden biri olan hutame (الْخُطْمَةُ) açıklanırken kızgın ateşin doğasında önüne geleni kırıp geçirmek, mahvetmek bir başka deyişle yalayıp yutmak bulunduğundan böyle kırıp geçirci yahut yalayıp yutucu ateş kavramıyla cehenneme de hutame dendiği ifade edilir ve bu bağlamda "شَرُّ الرِّعَاءِ الْخُطْمَةُ" (Çobanların en fenası hutame olandır.) tabirine yer verilir. Burada hutame, güttüğü sürüyü kırıp geçiren anlamındadır.

⁸⁵ “Sabrın sonu selamettir.” atasözü için bkz. Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 418.

⁸⁶ es-Sehâvî, *el-Makâsidi’l-basene*, s. 260, 494; es-Süyûtî, *ed-Dürrü’l-nümtüse*, s. 196; el-‘Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, II, 21.

⁸⁷ el-Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, II, 257; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü’l-barâid*, s. 322.

⁸⁸ Tülbentçi, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, s. 464.

Hadis kaynaklarında "مِنْ شَرِّ الرَّعَاءِ" ve "إِنَّ شَرَّ الرَّعَاءِ الحُطْمَةُ"⁸⁹, "شَرُّ الرَّعَاءِ الحُطْمَةُ"⁹⁰ rivâyetiyle⁹¹ Hz. Peygamber'e isnat edilen bu ifade, bir kaynak⁹² dışında birçok eserde⁹³ hadîs olduğuna işaret edilmeden *Hak Din*'nde geçtiği şekliyle doğrudan mesel biçiminde ele alınmaktadır. İş kötü idâre edildiğinde ve onda sert/zorbaca davranıldığında⁹⁴ ya da bir şeyin yönetimini üstlenip onu iyi yönetmeyen için söylenen bir atasözüdür.⁹⁵

Fil Sûresi

[VIII, 6103-6104'te] Fil sûresi 3. âyet ﴿وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ﴾ "Saldı da iizerlerine sürü sürü kuşlar (Ebâbil)."te yer alan ebâbil (أَبَابِيل) ile ilgili olarak ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin bunu hazâ'ik (حَزَائِق) [cemaat] diye tefsir ettikten sonra şöyle dediği ifade edilir: Bunun tekili ibbâle (إِبَّالَةٌ)dir. **Arapların** "ضِعْتُ عَلَى" "إِبَّالَةٌ" darb-ı meseli vardır. İbbâle (إِبَّالَةٌ), büyük huzme anlamındadır. Bir kuş cemaati, birbirine sıkışmakta büyük bir huzmeye benzetilmiştir. 'Abâdîd (عَبَادِيد), şemââtî (شَمَّاطِيْط) gibi tekili yoktur da denmiştir. Sonra *el-Kâmûsü'l-muhbîl*'ten yapılan aktarıma göre de ibbâle (إِبَّالَةٌ), ibâle (إِبَّالَةٌ), ibbevl (إِبْبَوْل), ibbîl (إِبْبِيل), ibâl (إِبَّال); kuştan, attan, deveden bir bölük yahut peyderpey gelen bölüklerden herbiri (katar) ve ibbâle (إِبَّالَةٌ), huzme (bir bağ) demektir. "ضِعْتُ عَلَى إِبَّالَةٍ" (Bir bağ üzere bir demet) tabiri de, meseldir. Bela üzerine bela konumunda söylenir.⁹⁶ Elmalılı'ya göre ebâbil (أَبَابِيل), ibbâle (إِبَّالَةٌ)nin çoğulu olduğuna göre bunda "ضِعْتُ عَلَى إِبَّالَةٍ" meselinin anlamına işaret olarak "إِبَّالَةٌ عَلَى إِبَّالَةٍ" demek gibi bir anlam

⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 64.

⁹⁰ Müslim, *Sabîhu Müslim*, (kitâbü'l-imâre, bâb 5), II, 1461; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-keübrâ*, VIII, 161.

⁹¹ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XVIII, 17.

⁹² el-Yûsî, *Zebri'l-ekem*, III, 227.

⁹³ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemberetü'l-ensâl*, I, 439, 448; el-Fârâbî, *Divânü'l-edeb*, I, 258; el-Cevherî, *es-Sihâb*, (حطم), V, 1901; el-Meydânî, *Mecma'u'l-ensâl*, II, 159; ez-Zemahşerî, *el-Müstakésâ*, II, 129; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (حطم), XII, 139.

⁹⁴ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemberetü'l-ensâl*, I, 448.

⁹⁵ el-Meydânî, *a.g.e.*, II, 159.

⁹⁶ el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhbîl*, (أبل), III, 316.

daha ihtimallidir. Çünkü "ضِعْتُ عَلَىٰ إِبَالَةٍ", "büyük bela üzerine bir küçük bela daha" anlamında olduğu hâlde bunda büyük bela üzerine büyük bela, hatta belalar hâlinde denilmek gibi bir anlamın anlaşılması gerekir ki bu, el-Kâri'a'da geçtiği üzere hâviye (هَآوِيَةٌ)nin "كَهْرَتْ أُمَّهُ" tabirinden türemesine benzer. Yani bu kuşları onlara bela üzerine bela olmak üzere belalar yığını hâlinde gönderdi demektir. Ama kimse bundan böyle bir anlam anladığını söylememiştir. Bununla birlikte ez-Zemahşeri'nin zikredilen meseli şâhit getirmesi, buna işaretten uzak olmasa gerektir. Bu anlamlara göre ebâbil (أَبَابِيل), tayr (طَيْر)ın sıfatı veya hâlidir.

"ضِعْتُ عَلَىٰ إِبَالَةٍ", pek çok eserde⁹⁷ yer bulan bir meseldir. Arkadaşına zahmet ve sıkıntı verip onun sıkıntısını artıran için söylenir.⁹⁸ Diğer yandan "كَهْرَتْ أُمَّهُ" tabirinin mesel kapsamına girdiğine ilişkin açıklama, Kâri'a sûresi 9., 10. ve 11. âyetlerle ilgili bölümde geçmişti.

[VIII, 6115-6116'da] Fil sûresi 5. âyet ﴿فَجَعَلْنَاهُمْ كَعَصْفٍ مَّأْكُولٍ﴾ "Derken kılıverdi onları bir yenik basıl gibi."in tefsirinde fil vak'asına ilişkin aktarılan bir rivâyete göre Yemen'de Tübbâ' Hassân'ın kardeşi Tübbân⁹⁹ Es'ad'ın oğlu Zür'a Zûnüvâs, Yahudiliği benimsemiş ve o zaman Necran'dan hâlis tevhit esasına göre yayılmakta bulunan muvahhit İsevî müminleri çevirmek için Uhdud vak'asını çıkararak katliam yapmıştı. Bu arada Tübbâ'ın oğullarından Devs Zûsa'leban, kaçarak kurtulmuş ve Rum Kayserine gelip ondan Zûnüvâs'a karşı yardım istemiş, o da memleketleri uzak olduğu için aynı dine mensup Habeş meliki Necâşi'ye durumu yazmıştı. Bunun üzerine Necâşi, Habeş'ten yetmiş bin kişilik bir orduyu Eryât adındaki kumandanıyla oraya sevk etmişti. Ebrehe el-Eşrem de, onun maiyetindeydi. Devs de beraber olarak denizden Yemen sahiline çıktılar. Zûnüvâs, beraberindeki Yemen kabileleriyle karşı geldi, çarpıştılar, askerinin hezimete uğradığını görünce atını denize sürüp denizin dibine daldı boğuldu. O vakit bir Yemenli, "لَا كَدُّوسٍ وَلَا كَاغْلَاقِي رَحْلِهِ" (Ne Devs gibi ne de onun yük bağlayışı gibi.) demiş ve bu söz, Yemen'de mesel olmuştu. Eryât da, Yemen'e girip yıllarca orada Habeş adına saltanat sürmüştü...

⁹⁷ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 264; Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemberetü'l-emsâl*, II, 3, 6; el-Cevherî, *es-Sıbâh*, (جبل), IV, 1619; Ebû Sa'd el-Âbî, *Nesru'd-dür*, VI, 148; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, II, 260; ez-Zemahşeri, *el-Müstakâsâ*, II, 148; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 323.

⁹⁸ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemberetü'l-emsâl*, II, 6.

⁹⁹ *Hak Dini*'nde "Tebban" şeklinde yazılıdır.

Müellifin aktardığı rivâyette de belirtildiği gibi bu söz, ismi açıklanmayan bir Yemenli'ye ait meseldir. Kaynaklarda "لَا كَدُوسٍ وَلَا كَأَغْلَاقِي رَحْلِي" ¹⁰⁰, "لَا كَدُوسٍ وَلَا كَأَغْلَاقِي رَحْلِي" ¹⁰¹ ve "لَا كَدُوسٍ وَلَا كَأَغْلَاقِي رَحْلِي" ¹⁰² rivâyetiyle geçmektedir.

[VIII, 6126-6137'de] Fil sûresinin tefsirinde Elmalılı, fil vakasıyla ilgili olarak ünlü tarihçi Hammer (ö. 1273/1856)'in bile bir ihtimalden ileri götürmediği çiçek hastalığı sözünü ne yazık ki Muhammed 'Abduh (ö. 1323/1905)'un fâhiş bir hile ve karıştırmayla tevatür arasına karıştırıp rivâyetlerin uyduğu sahih bir habermiş gibi ileri sürmeye çalıştığını ve güzel bir şekilde başladığı sözünü güya bir incelik göstermek üzere mikroplara buladığını, o nedenle onun sözlerini gözden geçirerek doğrusunu eğrisini ayıklamanın bir görev olduğunu belirterek konuyu uzun uzun ele almıştır. Elmalılı'ya göre 'Abduh, tevatürü tafsil edeceğim derken onu atıp "خَالِفٌ تُعْرِفُ" sözü gereğince kimsenin söylemediği bir söz söylemek için çelişkilere düşmüştür.

Müellifin herhangi bir açıklamada bulunmadığı "Muhâlefet et tanırırsın/meşhur olursun." anlamındaki bu söz, bu şekilde bir meseldir ¹⁰³ ve şâir el-Hutay'e (ö. 45/665 veya 59/678)'ye nispet edilen "خَالِفٌ تُذَكِّرُ" versiyonu da vardır. ¹⁰⁴ Bu atasözülle insanlar arasında meşhur, bilinen ve alışılmış şeye muhalefet edenin anılacağı, tanınacağı ifâde edilmektedir. ¹⁰⁵

Tebbet Sûresi

[VIII, 6263-6264'te] Tebbet sûresi 4. âyet ﴿وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ﴾ "Karısı da, odun hamalı olarak." te yer alan hammâlete'l-hatab (حَمَّالَةَ الْحَطَبِ) tabirinin "nemmâm, koğucu, öteye beriye lâf götüren fesatçı" anlamında mecâzen mesel olduğu ifade edilir. Buna karşılık Türkçe'de "odun hamalı" tabirinden bu anlamların değil, hor ve hakir görmenin anlaşıldığı (özellikle izzet ve servet

¹⁰⁰ Abdülmelik İbn Hişâm el-Himyefî, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, III. Baskı, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1410/1990, I, 53; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî, *Abbâru Mekke ve mâ câe fibâ mine'l-âsâr*, thk. Abdülmelik b. Düheys, Mektebetü'l-Esedî, ysz. 1424/2003, I, 209; Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh es-Süheyfî, *er-Ravzu'l-ünîf*, ta'lik: Mecdî b. Mansûr, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut tsz., I, 102.

¹⁰¹ Ebü Abdillâh Muhammed İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut 1424/2004, I, 109.

¹⁰² Ebü'l-Kâsım İbn 'Asâkir, *Târîbu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Ğarâme, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1418/1997, XI, 21.

¹⁰³ el-Yûsî, *Zebri'l-ekem*, II, 226; Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Râbu'l-me'âni fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut tsz., XI, 187.

¹⁰⁴ el-Mufaddal b. Seleme, *el-Fâbir*, s. 212-213; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 412-413; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 192.

¹⁰⁵ Yûsuf b. Tâhir, *a.g.e.*, s. 192.

içinde büyümüş bir kadının odun hamallığı etmesi, acıklı bir sefilliktir), bundan koğuculuk, fesatçılık anlamını anlamak için ya kundakçı demenin ya da hamâmâlete'l-hatab (حَمَّالَةَ الْحَطَبِ) tabirini tercüme etmeyerek mesel hâlinde aynen söylemenin daha uygun olduğu da belirtilir. Bununla birlikte Elmalılı, diğer yönleri de göz önünde bulundurarak “odun hamalı” diye anlatmayı daha açık gördüğünü sözlerine ekler.

Burada "حَمَّالَةَ الْحَطَبِ" tabiriyle kastedilen, sûrede de açıkça Ebû Leheb (ö. 2/624)'in karısı olduğu ifade edilen Ümmü Cemîl'dir ve meselin tamamı, "أَخْسَرُ" (Odun hamalından daha çok hüsrâna uğrayan) şeklindedir.¹⁰⁶ Ümmü Cemîl, dikenli çalı ve diken taşıyor, onları Hz. Peygamber'i yaralamak için geçtiği yola atıyordu. Denildiğine göre o, insanlar arasında iftiralar atıyor, asılsız sözleri yayıyor ve onlar arasına düşmanlığı sokup kendi ateşini odunla yaktığı gibi körüklüyordu. Nitekim nemîme (iftira, karalama, çekiştirme, kovuculuk)ye de hatab/odun denir.¹⁰⁷ Kısacası hüsrânla ilgili söylenen bir atasözüdür.¹⁰⁸

Felak Sûresi

[VIII, 6361-6362'de] Felak sûresinin âyetlerinin tefsirine geçilmeden önce sihir konusû üzerinde uzun uzun durulur ve lugatta sihrin sarf yani çekip çevirmek, bir şeyi yönünden çıkararak değiştirmek ve çevirmek anlamlarına geldiği, işte kelâmıla ilgili sihrin de, kelâmın ilginçliği ve kalplerde tesir gösteren letafeti olduğu ve onları sihir gibi bir hâlden bir hâle çevirdiği ifade edilir. Bu çerçevede "إِنَّ مِنَ الْبَيِّنَاتِ لَسِحْرًا" hadîsinin anlamı, örneğin *el-Kâmûsü'l-mubîd*'ten şu şekilde verilir: İnsanı över, onda doğru olur, dinleyenlerin kalplerini ona çevirir, aynı zamanda zem de eder, onda da doğru olur, ona da kalplerini çevirir.¹⁰⁹

Bu meselleşen hadîs, Bakara sûresi 102. âyetle ilgili açıklamalarda geçmiştir.

[VIII, 6370'te] Felak sûresi 1. âyet ﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ﴾ "De ki: Sığınırım Rabbine o felakın."in tefsirinde İbn Cerîr'in felak (الْفَلَقُ) kelimesinin anlamına dair birincisi cehennemde bir zindan veya cehennemde bir kuyu veya cehennem,

¹⁰⁶ Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, I, 333, 349; es-Se'âlibî, *Simâru'l-kulûb*, s. 302; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 451; ez-Zamahşerî, *el-Müstaksâ*, I, 100-101; Yûsuf b. Tâhir, *a.g.e.*, s. 207-208.

¹⁰⁷ Yûsuf b. Tâhir, *a.g.e.*, s. 207-208.

¹⁰⁸ es-Se'âlibî, *Simâru'l-kulûb*, s. 302.

¹⁰⁹ el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-mubîd*, (سحر), II, 44.

ikincisi subuh/sabah, üçüncüsü halk olmak üzere üç rivâyet kaydettikten sonra şöyle dediği ifade edilir: Allah, peygamberine ﴿أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ﴾ demeyi emretmiştir, Arap kelimasında felak, felak-ı subuh (sabah felakı)tur ve هُوَ أَتَيْنُ مِنْ "هُوَ أَتَيْنُ مِنْ فَلَاقِ الصُّبْحِ وَمِنْ فَرَاقِ الصُّبْحِ" denir.¹¹⁰

“Sabahın aydınlığından/açıklığından daha aydın/açık.” anlamına gelen bu söz, kaynaklarda *Hak Din*'nde geçtiği şekliyle¹¹¹ ve "أَتَيْنُ مِنْ فَلَاقِ الصُّبْحِ وَفَرَاقِ" ¹¹² "الصُّبْحِ" ¹¹³ ve "أَتَيْنُ مِنْ فَلَاقِ الصُّبْحِ وَأَتَيْنُ مِنْ عَمُودِ الصُّبْحِ" ¹¹⁴ "الصُّبْحِ" şeklinde¹¹⁴ yer alan bir meseldir.

[VIII, 6382-6383'te] Felak sûresi 4. âyet ﴿وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ﴾ "Ve o düğümlere üfleyen büyücü kadınların şerrinden."in tefsirinde er-Râğıb el-İsfahânî'den yapılan bir alıntıya göre nefis (النَّفْسُ), tükürük fırlatmaktır ve bu tefil (التَّفِيلُ)den¹¹⁵ daha azdır. Rukyecinin¹¹⁶ ve sihir yapanın nefsi de, düğümler içine nefis etmesidir. Âyette de ﴿وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ﴾ buyurulmuştur. Nitekim "Yılan, zehir nefis eder." denilmesi bununla ilgili olduğu gibi "لَا بُدَّ لِلْمَصْدُورِ أَنْ يَنْفُتَ" (Göğüs darlığı olan elbette üfler.) şeklinde de bir mesel vardır.¹¹⁷

Bu söz, Elmalılı'nın alıntılıdığı pasajda da belirtildiği gibi bir meseldir¹¹⁸ ve Medine'deki yedi fakih'ten biri durumundaki 'Ubeydullah b. Abdillâh b. 'Utbe

¹¹⁰ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 741-745.

¹¹¹ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an hakâikiğavâmiğ'i't-tenzîl ve 'ıyâni'l-ekâvîl fi viçîbi't-te'vîl*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avviz, Mektebetü'l-'ubeykân, Riyâd 1418/1998, VI, 464.

¹¹² el-Meydânî, *Mecma'ul-emsâl*, I, 208.

¹¹³ es-Se'âlibî, *Simârü'l-kuşüb*, s. 646.

¹¹⁴ Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 298-299.

¹¹⁵ Tefil (التَّفِيلُ), tükürmektir ya da tükürmeye benzer ve ondan daha azdır. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (تغل), XI, 77.

¹¹⁶ Rukye (الرُّكْيَةُ); muska, nazarlık, tulsım, afsun, büyü söz anlamındadır. Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*, (رقا), XIV, 332.

¹¹⁷ er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Miifredât*, s. 500.

¹¹⁸ Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemberetü'l-luğâ*, Remzi Münir Ba'lebekkî, Dâru'l-İlm lî'l-melâ'yîn, Beyrut 1987-1988, (نفن), I, 429; Ebû'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü Mekeâyisi'l-luğâ*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-fıkr, ysz. 1399/1979,

b. Mes'ûd (ö. 98/716)'a nispet edilmektedir.¹¹⁹ Söz konusu meselle anlatılmak istenen şudur: Göğsünden şikâyetçi kişi, üfleme sûretiyle rahatladığı ve şifa beklediği gibi hüznülü kişi de, rahatlamak için üzüntülerini ve kederlerini açmak, dile getirmek zorundadır.¹²⁰ Türkçe'de buna benzer şekilde "Derdini söylemeyen derman bulamaz." atasözü vardır.¹²¹

[VIII, 6392-6393'te] Yine Felak sûresi 4. âyetin tefsirinde "لِكُلِّ شَيْءٍ دَوَاءٌ" (Her şeyin bir devası vardır.) hadîsi gereğince ruhsal hastalıklara rûhânî, bedensel hastalıklara bedensel sebeplerle tedavinin meşru olduğu gibi karışık olanlara da karışık tedavinin meşru olduğu, yalnız bunun şartının tesirin, sebeplerden değil, Allah'tan bilinmesi ve hepsinde de entrika, sihribazlık, şarlatanlık, aldatmak ve zarar vermekten sakınmak olduğu belirtilir.

Aslında bu söz, "لِكُلِّ دَاءٍ دَوَاءٌ" (Her derdin bir devâsı vardır.) rivâyetiyle nakledilen bir hadîstir¹²² ve bu son şekliyle hadîsle ilgisine işaret edilmeden sadece mesel olarak da kaydedilmektedir.¹²³ Türkçe'de ise "Dert gezmiş, derman beraber gezmiş."¹²⁴ ve "Devasız dert olmaz."¹²⁵ benzer anlamları içermektedir.

SONUÇ

Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, âyetleri tefsir ederken hadîslerden yararlandığı gibi çok sayıda Arapça söze ve tabire de yer vermiş, ama bir kısmı dışında onların mesel olduğuna ya da mesel hâline geldiğine işaret etmemiştir. Buna mukâbil bu çalışma, eserde geçen bütün Arap mesellerini ortaya çıkarmayı amaçladığından ilgili bütün sözler, mesel süzgecinden geçirilmiş ve azımsanamayacak miktarda meselden doğrudan ve dolaylı yararlanıldığı görülmüştür.

(نفت), V, 457; el-Cevherî, *es-Sihâb*, (نفت), I, 295; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, III, 204; İbn Manzûr, *a.g.e.*, (نفت), II, 196; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, (نفت), V, 374.

¹¹⁹ İbn 'Abdirabbih, *el-İkdi'l-ferîd*, II, 97; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *Nektü'l-hinyân fi nûketi'l-'umyân*, el-Matba'atü'l-cemâliyye, Mısır 1329/1911, s. 198.

¹²⁰ Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 483.

¹²¹ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 235; Benekçi, *Örneklî Açıklamalı Atasözleri*, s. 97. Ayrıca "Dert ağlatır, aşk söyler." ve "Dertli inler, aşık ırlar." atasözleri de, bu çerçevede düşünülebilir. Bkz. Aksoy, *a.g.e.*, s. 235; Tülbentçi, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, s. 175.

¹²² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 335; Müslim, *Sabîhu Müslim*, (kitâbü's-selâm, bâb 26), II, 1729; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, (kitâbü't-tub, bâb 11), IV, 206-207.

¹²³ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, III, 233; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 472.

¹²⁴ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 236.

¹²⁵ Gözler, *Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü*, s. 285.

Büyük müfessirin mesel olduğunu bizzat belirttiği sözler, görülebildiği kadarıyla on beş tanedir. Örneğin " فِي كُلِّ شَجَرٍ نَارٌ وَاسْتَمَجَدَ الْمَرْحُ وَالْعَفَا " (Her ağaçta ateş vardır, fakat merh ile afar şan almıştır.) gibi. Müellif tarafından türüne dair herhangi bir açıklamada bulunulmayan çok sayıda söz vardır. Onlardan bazıları, kaynaklarda sadece mesel şeklinde sunulmaktadır. Örneğin " خَالِفٌ تُعْرِفُ " (Muhâlefet et tanırısın/meşhur olursun.) gibi. Onun hadîs olduğunu ifade ederek aktardığı sözler, önce hadîs kaynaklarından bulunmuş, sonra da meselleri içeren kaynaklardan ilgili sözlerin meselleşen hadîsler olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Mesela " إِيَّاكُمْ وَخَضْرَاءَ الدَّمَنِ " (Çöplükte biten yeşillikten sakınınız.) gibi. Bunların yanı sıra kaynaklarda farklı kişilere dayandırılan mesellerin, hadîs olduğu belli iken buna işaret edilmeden sadece mesel şeklinde kaydedilen sözlerin müellifin eserinde de yer bulduğu görülmüştür...

Eserde en sık geçen meseller ise, " حَمِي الْوَطِيسِ " (Fırın kızdı/kızıştı.), " لَيْسَ " " الْحَبْرُ كَالْعِيَانِ " (Haber/başkasından işitilen, bizzat görmek gibi değildir.) ve " كَمَا " " تَكُونُوا يُؤَيِّ عَلَيْكُمْ " (Nasılsanız öyle idâre edirsiniz) meselleridir.

Ayrıca bu çalışmada elden geldiğince Arap mesellerinin Türk atasözlerinden karşılıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Mesela " سَمِّنْ كَلْبَكَ بِأَكْلِكَ " meselinin karşılığında "Besle kargayı oysun gözünü." atasözüne yer verilmiştir.

Kısacası Elmalılı, tefsirinde Arap dili ve edebiyatında önemli bir istişhat unsuru durumundaki mesellere de başvurarak âyetlerin daha rahat bir şekilde anlaşılması doğrultusunda çok önemli bir katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdülkâdir el-Bağdâdî, İbn Ömer (ö. 1093/1682), *Hizânetü'l-edeb ve libbû libâbî lisâni'l-'Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, IV. Baskı, Mektebetü'l-hâncî, Kâhire 1418/1997.
- Abdülkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekir (ö. 471/1078), *Delâilü'l-i'câz*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye-Fâyiz ed-Dâye, II. Baskı, Mektebetü Sa'diddîn, Dımaşk 1407/1987.
- el-'Aclûnî, İsmâil b. Muhammed (ö. 1162/1749), *Keşfü'l-hafâ ve müzâllü'l-ilbâs*, II. Baskı, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1352 h.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh (ö. 241/855) *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1402/1982.
- Aksoy, Ömer Asım (ö. 1993), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 1988.
- el-Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd (ö. 1270/1854), *Râhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut tsz.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Medâli*, Kılıç Kitabevi, Ankara 1977.
- Benekçi, Şerif, *Örnekli Açıklamalı Atasözleri*, Damla Yayınevi, İstanbul 1995.
- el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin (ö. 458/1066), *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*, thk. 'Abdül'alî Abdülhamîd Hâmid-Muhtâr Ahmed en-Nedevî, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1423/2003.
- _____, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Matba'atü meclisi dâireti'l-me'ârifî'n-nizâmiyye-Dâru Sâdir, Haydarâbâd-Beyrut 1344-1355 h.
- el-Beyzâvî, Abdullah b. Ömer (ö. 685/1286), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, haz. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut tsz.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *Sabîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981.
- Bulut, Ahmet, "Arap Dili ve Edebiyatında Emsâl", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniv. Edebiyat Fak., İstanbul 1984.
- el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-tebyân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, VII. Baskı, Mektebetü'l-hâncî, Kâhire 1418/1998.
- _____, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, II. Baskı, Şirketü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdihî, Mısır 1965-1969.

_____, *Resâilü'l-Câhız*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-hâncî, Kâhire 1399/1979.

el-Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (ö. 370/981), *Abkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1412/1992.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd (ö. 393/1003), *es-Sihâb Tâciü'l-luğa ve shâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr 'Attâr, IV. Baskı, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1990.

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân (ö. 255/869), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981.

Durmuş, İsmail, "Mesel", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 293-297.

Ebû Ali el-Kâfî, İsmâil b. el-Kâsım (ö. 356/967), *Kitâbü'l-Emâlî*, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.

Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as (ö. 275/889), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ali b. Muhammed (ö. 414/1023), *el-Besâir ve'z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî, Dâru Sâdır, Beyrut 1408/1988.

Ebu Hilâl el-'Askerî, el-Hasen b. Abdillâh (ö. 395/1005), *Dîvânü'l-me'ânî*, şerh: Ahmed Hasan Besec, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1414/1994.

_____, *Kitâbü Cembereti'l-emsâl*, haz. Ahmed Abdüsselâm-Muhammed Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1988.

_____, *Kitâbü's-Sinâ'ateyn*, thk. Müfid Kumeyha, II. Baskı, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1409/1989.

Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfîyâ*, II. Baskı, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1387/1967.

Ebû Sa'd el-Âbî, Mansûr b. el-Hüseyn (ö. 421/1030), *Nesru'd-dür fi'l-muhâdarât*, thk. Hâlid Abdülğani Mahfûz, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.

Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, Abdullâh b. 'Abdil'azîz (ö. 487/1094), *Mu'cemü me'sta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzî'*, thk. Mustafa es-Sekkâ, 'Âlemü'l-kütüb, Beyrut tsz.

Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, (ö. 224/838), *Kitâbü'l-Emsâl*, thk. Abdülmecîd Katâmiş, Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, Dimaşk 1400/1980.

Ebü's-Su'ûd Efendi, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (ö. 982/1574), *İrşâdii'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Dâru't-tubâ'ati'l-Mısıriyye, Mısır 1275 h.

- el-Efveh el-Evdî (ö. m. 570), *Dîvân* (et-Tarâifü'l-edebiyeye'de), tahrîç: Abdülazîz el-Meymenî, Lecnetü't-te'lif ve'n-neşr, Kâhire 1927.
- Es'ad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde (ö. 1264/1848), *Mahmûdü'l-eser fî tercemeti'l-müstatrafi'l-müste'ser/Tercemetü'l-Müstatraf*, İstanbul 1263 h.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tebzûbü'l-luğa*, thk. Abdülhalîm en-Neccâr, ed-Dâru'l-Misriyye li't-te'lif ve't-terceme, ysz. tsz.
- el-Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh (ö. 250/864), *Abbâru Mekteke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, thk. Abdülmelik b. Düheys, Mektebetü'l-Esedî, ysz. 1424/2003.
- Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâitihu'l-ğayb*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1401/1981.
- el-Fârâbî, Ebû İbrahim İshâk b. İbrahim (ö. 350/961), *Dîvânü'l-edeb*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer, el-Hey'etü'l-âmmе li-şüûni'l-matâbî'i'l-emiriyye, Kâhire 1974-1979.
- el-Fettenî, Muhammed Tâhir b. Ali el-Hindî (ö. 986/1578), *Tezkiye'tü'l-mevzû'ât*, II. Baskı, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1399 h.
- el-Firûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-mubtâ*, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmmе li'l-kitâb, ysz. 1978-1980.
- Gözler, H. Fethi -M. Ziya Gözler, *Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü*, Gül Matbaası, İstanbul 1982.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, Dâru'l-kitâbî'l-'Arabî, Beyrut tsz.
- el-Hatîb eş-Şirbînî, Muhammed b. Ahmed (ö. 977/1570), *es-Sirâcü'l-mümîn*, el-Matba'atü'l-hayriyye, Mısır 1311 h.
- el-Husrî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali el-Kayrevânî (ö. 413/1022 veya 453/1061), *Zehru'l-âdâb ve semeru'l-elbâb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, IV. Baskı, Dâru'l-cil, Beyrut 1972.
- el-Huşenî, Ebû Zer b. Muhammed b. Mes'ûd (ö. 604/1208), *Şerhu's-Sireti'n-nebeviyye*, tashih: Paul B., Dâru'l-kütübi'l-îlmiyye, Beyrut tsz..
- Hüseyn Kâzım Kadri (ö. 1353/1934), *Türk Lîgati Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lîgati*, Devlet Matbaası ve Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1927-1945.
- İbn 'Abdilmun'im, Ebû Abdillâh el-Himyerî (ö. 727/1327?), *er-Ravzu'l-mi'târ fî haberü'l-aktâr*, thk. İhsân 'Abbâs, II. Baskı, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1984.

- İbn 'Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed (ö. 328/940), *el-İkdi'l-ferid*, thk. Müfid Muhammed Kumeýha-Abdülmecid et-Terhîni, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1404/1983.
- İbn 'Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali (ö. 880/1475'ten sonra), *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.
- İbn 'Arabşâh, Ahmed b. Muhammed (ö. 854/1450), *Fâkibetü'l-hulefâ ve mişâkebetü'z-zurefâ*, (Georg. Guil. Freytag), Bonnae 1832.
- İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım (ö. 571/1176), *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Ğarâme, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1418/1997.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh 'Ubeydullah b. Muhammed (ö. 387/997), *el-İbâne 'an şer'ati'l-fırkati'n-nâziye*, thk. Rızâ b. Na'sân Mu'tî, II. Baskı, Dâru'r-râye, Riyad 1415/1994.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman (ö. 392/1002), *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, ysz. 1376/1957.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen (ö. 321/933), *Cemberetü'l-luĝa*, Remzi Münir Ba'lebekkî, Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrut 1987-1988.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Musannef fi'l-ebââs ve'l-âsâr*, ta'lik: Sa'îd el-Lehhâm, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1414/1994.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseýin Ahmed (ö. 395/1004), *Mu'cemü Mekâyisi'l-luĝa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-fıkr, ysz. 1399/1979.
- İbn Hamdûn, Muhammed b. el-Hasen (ö. 562/1167), *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, thk. İhsân 'Abbâs- Bekir 'Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1996.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed (ö. 354/965), *el-İhsân fî takerîbi Sabîhi İbn Hibbân*, tertip: 'Alâuddîn Ali el-Fârisî (ö. 739/1339), thk. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1408/1988.
- İbn Hişâm, Abdülmelik el-Himyerî (ö. 213/828 veya 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, III. Baskı, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1410/1990.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 151/768), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *Kitâbü'l-Me'âni'l-kebir fî ebyâti'l-me'ânî*, tashih: F. Krenkow, Dâru'n-nehdati'l-hadise, Beyrut tsz.
- _____, *es-Şi'r ve's-su'arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, II. Baskı, Dâru'l-me'ârif, Kâhire 1386/1967.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö. 273/887), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdir-Dâru Beyrut, Beyrut 1388/1968.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (ö. 597/1201), *Saydü'l-bâtur*, thk. Abdülkâdir Ahmed 'Atâ, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut 1412/1992.
- , *Sfatü's-safve*, thk. Mahmûd Fâhûrî, Dâru'l-va'y, Haleb tsz.
- İbnü'l-Esîr, Ziyâüddîn Nasrullâh b. Muhammed (ö. 637/1239) *el-Meseli's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-sâ'ir*, thk. Ahmed el-Hûfi-Bedevî Tabâne, II. Baskı, Dâru nehdati Mısır, Kâhire tsz.
- el-İbşîhî, Muhammed b. Ahmed (ö. 854/1450), *el-Müstatraf fi külli fennin müstazraf*, Mısır 1302 h.
- el-Kazvîni, Celâlüddîn Muhammed b. Abdurrahmân (ö. 739/1338), *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâğa*, haz. İbrahim Şemsüddîn, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut 1424/2002.
- el-Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme (454/1062), *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1405/1985.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh (ö. 179/795), *el-Muvatta*, tashîh ve ta'lik: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981.
- el-Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed (ö. 518/1124), *Mecma'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Matba'atü İsâ el-Bâbî el-Halebî ve şürekâhu, ysz. 1977-1979.
- Muallim Nâci (ö. 1310/1893), *Sânihâtü'l-'Arab*, Mihrân Matbaası, İstanbul 1304 h.
- el-Mufaddal b. Seleme, Ebû Tâlib (ö. 290/903), *el-Fâbir*, thk. 'Abdül'alîm et-Tahâvî, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, ysz. 1974.
- el-Müberred, Ebü'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd (ö. 286/899), *el-Kâmil*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dâli, III. Baskı, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1418/1997.
- el-Münâvî, Muhammed Abdürraûf (ö. 1031/1622), *Feyzu'l-kadîr Şerhu'l-Câmi's-sağîr*, II. Baskı, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1391/1972.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), *Sabîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981.

- el-Müttakî el-Hindî, Ali b. Hüsâmiddîn, (ö. 975/1567), *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, tashîh: Safvet es-Sekkâ, Mektebetü't-türâsî'l-İslâmî, Haleb 1390/1970.
- en-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb (ö. 303/915), *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülğaffâr Süleyman el-Bündârî-Seyyid Hasan, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991.
- Nizâmüddîn en-Nisâbü'rî, el-Hasen b. Muhammed (ö. 730/1329), *Tefsîru Ğarâibi'l-Kur'an ve reğâibi'l-furkân*, tahrîç: Zekeriyâ 'Umeyrât, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1996.
- en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fî fînnüni'l-edeb*, thk. Müfid Kumeyha, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.
- er-Râğîb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed (ö. 502/1108), *Muhâdarâtü'l-üdebâ ve muhâverâtü's-şu'arâ ve'l-bülegâ*, thk. Riyâd Abdülhamîd Murâd, Dâru Sâdır, Beyrut 1425/2004.
- _____, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Kılânî, Şeriketü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdihî, Mısır 1381/1961.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek (ö. 764/1363), *Nektü'l-bimyan fî nüketi'l-umyan*, el-Matba'atü'l-cemâliyye, Mısır 1329/1911.
- Sarıkaya, Muammer, "Arap Göç Edebiyatında Aforizmalar", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, 2004, ss. 7-24.
- es-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed (ö. 429/1038), *el-İ'câz ve'l-icâz*, şerh: İskender Âsâf, el-Matba'atü'l-'umûmiyye, Mısır 1897.
- _____, *Simâru'l-kulûb fî'l-muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-me'ârif, Kâhire tsz.
- _____, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, II. Baskı, ed-Dâru'l-'Arabiyye, ysz. 1983.
- es-Sehâvî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdîrrahmân (ö. 902/1497), *el-Makâsidi'l-basene fî beyâni kesrîn mine'l-ebâdîsi'l-müştehire 'ale'l-elsine*, tashîh ve ta'lîk: Abdullah Muhammed es-Siddîk, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1399/1979.
- es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebi Bekir (ö. 626/1229), *Miftâhu'l-'ulûm*, haz. Na'im Zerkûr, II. Baskı, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.
- es-Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh (ö. 581/1185), *er-Ravzu'l-ünîf*, ta'lîk: Mecdî b. Mansûr, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut tsz.

es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir (ö. 911/1505), *Câmi'u'l-ebâdîs*, haz. Abdülhalîm Mahmûd vdğr., ysz. tsz.

_____, *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ebâdîsi'l-müştehire*, tahrîç: Muhammed Abdürrahîm, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1415/1995.

_____, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fı kavâ'idî ve fırrâ'î fıkebî's-Şâfi'yye*, haz. Merkezü'd-dirâsât, II. Baskı, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke-Riyâd 1418/1997.

_____, *el-Müşbir*, şerh ve tashîh: Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ vdğr., el-Mektebetü'l-'asriyye, Beyrut 1408/1987.

eş-Şa'rânî, Abdülvehhâb b. Ahmed (ö. 973/1565), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, el-Matba'atü'l-'âmiretü'l-Osmâniyye, Mısır 1305 h.

Şemseddin Sâmî (ö. 1904), *Kâmûs-ı Tüirkî*, İkdâm Matbaası, Derse'âdet 1317 h.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834), *el-Fevâidü'l-mecmû'a fı'l-ebâdîsi'l-mevzû'a*, thk. Abdurrahmân el-Mu'allimî, III. Baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1407/1987.

et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Mahmûd et-Tahhân, Mektebetü'l-me'ârif, Riyâd 1405/1985.

_____, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi, II. Baskı, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî-Mektebetü İbn Teymiye, Kâhire 1405/1984.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki, Hicr li't-tubâ'a ve'n-neşr, Kâhire 1422/2001.

et-Tenûhî, Ebû Ali el-Muhassin b. Ali (ö. 384/994), *Nişvârü'l-muhâdara ve abbârü'l-müzzâkere*, thk. 'Abbûd eş-Şâlicî, II. Baskı, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981.

et-Turtûşî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Velîd (ö. 520/1126), *Sirâcü'l-mülûk*, ysz. 1289 h.

Tülbentçi, Feridun Fazıl, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, II. Baskı, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul 1977.

Türkçe Sözlük, haz. Hasan Eren vdğr., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh (ö. 283/896), *Tefsîrü't-Tiisterî*, ta'lik: Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, II. Baskı, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut 1428/2007.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1397/1977.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, T.C. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1935-1939.

el-Yûsî, Ebû Ali el-Hasen b. Mes'ûd (ö. 1102/1691), *Zebur'el-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*, thk. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahdar, Dâru's-sekâfe, ysz. 1401/1981.

Yûsuf b. Tâhir, Ebû Ya'kûb el-Hûyî/el-Huveyyî (ö. 549/1154), *Ferâidü'l-barâid fi'l-emsâl*, thk. Abdürrezzâk Hüseyin, Dâru'n-nefâis, Ürdün 2000.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtezâ (ö. 1205/1790), *Tâci'l-'arûs min cevâbiri'l-Kâmûs*, thk. Abdüssabûr Şâhîn vdğr., el-Meclisü'l-vatanî li's-sekâfe ve'l-fünûn ve'l-âdâb, Kuveyt 1422/2001.

ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmiği't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûbi't-te'vîl*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avviz, Mektebetü'l-'ubeykân, Riyâd 1418/1998.

_____, *el-Müstaksâ fi'emsâli'l-'Arab*, II. Baskı, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut 1407/1987.

_____, *Rebî'u'l-ebrâr ve nusûsu'l-abbâr*, thk. Abdülemîr Mühennâ, Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbû'ât, Beyrut 1412/1992.